

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЗВИТОК МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВИХ ЗАНЯТЬ»**

Виконала: студентка 2 курсу
PO2-M22z групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Сумарюк Наталія Володимирівна

Керівник: **Горбатюк О. В.**,
кандидат педагогічних наук,
доцент

Рецензент: **Каньоса Н. Г.**,
кандидат психологічних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГОВИХ ЗАНЯТЬ У РОЗВИТКУ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	7
1.1. Розвиток міжособистісних стосунків молодших школярів як предмет психолого-педагогічних досліджень.....	7
1.2. Тренінгові заняття як засіб розвитку міжособистісних стосунків молодших школярів	19
1.3. Організаційно-педагогічні умови використання тренінгових занять у розвитку міжособистісних стосунків молодших школярів	30
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКАХ.....	42
2.1. Діагностика розвитку міжособистісних стосунків у молодших школярів	60
2.2. Експериментальна перевірка програми розвитку міжособистісних стосунків молодших школярів	60
2.3. Аналіз результатів формувального експерименту	74
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86
ДОДАТКИ	94

ВСТУП

У молодшому шкільному віці стосунки з однолітками стають центральними в соціальному розвитку. Вперше у своєму житті дитина виявляється перед необхідністю вирішувати нові і численні соціально-психологічні завдання, причому ефективність їх вирішення прямо впливає на повсякденне життя молодшого школяра, на його взаємини з оточуючими і відношення до самого себе. Засвоєння навичок спілкування, способів вирішення соціальних ситуацій, формування стратегії поведінки стає життєво важливим для становлення майбутнього члена суспільства, який повинен навчитися взаємодіяти з людьми.

У колективі молодших школярів відбуваються динамічні процеси, в результаті яких між дітьми складаються стосунки міжособистісної значимості. Особливості цих взаємин цікавлять педагогів, психологів не тільки тому, що в згуртованому колективі освітній процес протікає більш успішно, але і тому, що продуктивні міжособистісні стосунки з однолітками мають самостійну значимість.

У Концепції «Нова українська школа» зазначено, що педагогіка партнерства передбачає спілкування, взаємодію та співпрацю між учителем, учнем та батьками. Учитель має бути другом, а родина повинна бути залучена до побудови освітньої траєкторії дитини [28].

Важливість взаємовідносин у житті людини, їх визначальна роль у формуванні особистості підкреслюються В. Ананьєвим, О. Бодальовим, М. Боришевським, Л. Божович, Г. Васяновичем, В. Гриньовою, М. Євтухом, І. Зязюном, Я. Коломінським, О. Киричуком, В. Кременем, С. Максименком, О. Старовойтенко, О. Сідельковським та іншими авторами.

У класному колективі виникають певні ситуації для порівняння і оцінки своїх знань, умінь, можливостей з можливостями, знаннями та вміннями однокласників. Саме виникнення такої ситуації обумовлює різкий стрибок в особистісному розвитку, забезпечує дитині можливість самому визначати

мету своїх дій, шукати можливі рішення, відчувати волю вибору знань і практичних можливостей, проявляти самостійність у вирішенні своїх проблем.

Ефективним засобом розвитку міжособистісних стосунків дітей молодшого шкільного віку є проведення тренінгів. Саме тренінг – один з тих методів, які дозволяють створити психологічні умови для розвитку професійного та особистісного самосвідомості особистості, дають можливість змінити поведінку і ставлення до світу та інших людей. Правильне керівництво, організація різноманітних тренінгів дає можливість сформуванню у молодших школярів уміння домовлятися з товаришами, розподіляти обов'язки, враховувати інтереси і бажання інших людей, виконувати спільні дії, надавати необхідну допомогу, позитивно вирішувати конфлікти, поважати думку інших людей.

Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених проблемі розвитку міжособистісних стосунків школярів, пов'язаних з їх емоційним внутрішнім станом, психологічними особливостями, питання виховання взаємостосунків молодших школярів залишається відкритим.

Актуальність дослідження полягає в важливості спілкування в молодшому шкільному віці для розвитку дитини. Міжособистісні стосунки в шкільному колективі можуть мати серйозний вплив на виховання особистості дитини. Різноманітність контактів школяра з однолітками формує внутрішню структуру особистості, її переживання, образ думок і поведінка. Тому кожній дитині необхідно відчувати прихильність однолітків і відчувати себе прийнятим в групі.

Все вищевикладене зумовило актуальність і вибір теми дослідження «Розвиток міжособистісних стосунків молодших школярів засобами тренінгових занять».

Об'єкт дослідження: процес розвитку міжособистісних стосунків дітей молодшого шкільного віку в колективі.

Предмет дослідження: прийоми і методи роботи, спрямовані на розвиток міжособистісних стосунків у колективі молодших школярів.

Мета роботи: дослідити особливості розвитку міжособистісних стосунків молодших школярів у колективі, скласти і апробувати програму з розвитку міжособистісних стосунків у колективі молодших школярів засобами занять з елементами тренінгу.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан дослідженості проблеми у психолого-педагогічній та методичній літературі.
2. З'ясувати та уточнити сутність поняття «міжособистісні стосунки».
3. Обґрунтувати та експериментально перевірити програму розвитку у дітей молодшого шкільного віку міжособистісних стосунків.
4. Обґрунтувати методичні рекомендації щодо розвитку у молодших школярів досвіду міжособистісних стосунків.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження були застосовані методи: *теоретичні:* метод аналізу, порівняння та узагальнення психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, які дають уявлення про актуальність проблеми, ступінь її вивчення, визначають концептуальні засади дослідження; *емпіричні:* спостереження, бесіда, анкетування, що дають змогу з'ясувати особливості стосунки молодших школярів; метод експерименту (констатувальний, формувальний), які були моделюванням умов обраного для дослідження явища; *метод математичної статистики*, з метою обробки і перевірки результатів дослідження.

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Зруб-Комарівської гімназії Сторожинецької міської ради Чернівецького району Чернівецької області у 1-х класах (40 учнів).

Теоретичне значення: наукове обґрунтування сутності взаємостосунків у молодших школярів; розкриття особливості гуманістичних рис характеру дітей молодшого шкільного віку у процесі співпраці закладу

освіти з родинами учнів; визначення методів і засобів формування взаємостосунків дітей молодшого шкільного віку.

Практичне значення роботи полягає у тому, що результати дослідження можуть бути практично використані у закладах загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2022-2023 рр.) та представлено на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях.

Публікації.

Сумарюк Наталія.

Структура роботи: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел, долатків.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало можливість виконати поставлені в роботі завдання й зробити такі **висновки**:

1. Проблема міжособистісних стосунків займає значне місце в педагогіці і психології. Розвиток міжособистісних стосунків дітей опосередковані віковими особливостями розвитку, а також особливостями розвитку спілкування і діяльності до школяра. У молодшому шкільному віці стосунки з однолітками стають центральними в соціальному розвитку. Умовою розвитку міжособистісних взаємовідносин дітей молодшого шкільного віку є провідна діяльність, у якості якої в цьому віці є сюжетно-рольова гра поруч із навчальною. На розвиток міжособистісних стосунків, що виникають у молодших школярів, впливає і життєдіяльність самого класу, яка зокрема, визначається вчителем. У колективах молодших школярів виділяються такі типи міжособистісних стосунків: емоційно-оцінні, особисто-сміслові, функціональні і рольові, які розвиваються в різних типах життя дітей.

2. Під час аналізу психолого-педагогічних джерел нам вдалося встановити, що поняття «міжособистісні стосунки» розуміють як суб'єктивно пережиті взаємозв'язки між людьми, які об'єктивно проявляються в характері і способах взаємних впливів, що надаються людьми один на одного в процесі спільної діяльності і спілкування. З'ясували особливості міжособистісних стосунків у колективі молодших школярів, до яких відносяться: вузькість міжособистісних зв'язків; відсутність взаємних переваг серед хлопчиків і дівчаток; досить аморфна структура міжособистісних стосунків; переважання ігрових мотивів; емоційне ставлення до товаришів. Визначили, що молодший шкільний вік є найбільш сприятливим для систематичного, послідовного розвитку міжособистісних стосунків. Гра поруч із навчанням займає важливу роль у розвитку міжособистісних стосунків і вихованні позитивних моральних якостей. Оскільки діти у молодшому шкільному віці ще більше сприймають

ігрову діяльність, то і тренінги з розвитку міжособистісних стосунків повинні носити саме ігрову форму.

3. На констатувальному етапі нами були використано такі методи: спостереження на тренінгових заняттях за іграми учнів; бесіди з дітьми; анкетування вчителів початкової школи і вихователів груп ГПД ЗЗСО. Результати констатувального етапу дослідження показали, що, плануючи виховні заходи, вчителі не приділяють належну увагу розвитку міжособистісних стосунків. Рівень розвитку міжособистісних стосунків в учнів молодшого шкільного віку експериментальної групи знаходиться на рівні середнього: 60% учнів мають II рівень (середній), 30% учнів мають III рівень (низький), 10% – мають I рівень (високий), в контрольній групі показники інші: 5% – на високому рівні, 55% – на середньому рівні, 40% – мають низький рівень.

Метою формувального експерименту було апробувати тренінгові заняття з метою розвитку міжособистісних стосунків учнів молодшого шкільного віку. Відповідно до поставлених завдань дослідно-експериментальної роботи, врахування вікових особливостей і даних діагностики рівня розвитку міжособистісних стосунків молодших школярів, були розроблені і впроваджені в педагогічний процес тренінгові заняття, спрямовані на вирішення завдань розвитку міжособистісних стосунків учнів. Вирішуючи завдання організації роботи, ми позначили її зміст: читання художньої літератури, в якій, головним чином, має бути присутньою ситуація, що містить в собі моральний сенс. Після читання вчитель обговорював з учнями проблемну ситуацію; розглядав картини, які стимулювали їх на прояв різних емоцій. Ситуації на картинках були наближені до життя.

Контрольний етап експерименту включав повторні бесіди з нескінченими відповідями, спостереження і аналіз. Результати контрольного етапу показують, що рівень розвитку міжособистісних стосунків в експериментальній групі значно підвищився: відсутні діти з низьким рівнем, 75% учнів мають високий рівень, 25% – середній рівень. У контрольній групі

теж сталися позитивні зміни: 70% учнів – на середньому рівні, 30% – мають високий рівень, учнів з низьким рівнем не виявилось.

Таким чином, проведена нами експериментальна робота значною мірою дозволила підвищити ефективність процесу розвитку міжособистісних стосунків учнів молодшого шкільного віку на тренінгових заняттях. У дітей сформувалися моральна і соціальна сторони виховання, що служить основою для сприятливого розвитку стосунків в дитячому колективі.

4. В процесі експериментальної роботи ми переконалися, що проблема своєрідного підбору змісту гри на тренінгових заняттях є тим фундаментом, на якому можливий розвиток міжособистісних стосунків молодших школярів. Відбір ігор відбувався з урахуванням їх змісту, який спочатку мав проблемну ситуацію. Використання різних за змістом ігор в кожному випадку давало можливість домовитися, погоджувати дії з іншими учнями – це створювало умову для необхідної організованості поведінки. Особистісно-орієнтований підхід дозволив добитися позитивних результатів у нашому дослідженні, оскільки в першу чергу, для отримання успішних результатів розвитку, у молодшого школяра мають бути налагоджені міжособистісні стосунки з дорослим, для отримання ефективних результатів дорослий повинен займати позицію на одному рівні з дітьми.

Завдання, поставлені під час дослідження, були вирішені. Матеріали нашої дослідно-експериментальної роботи можна застосовувати в практиці ЗЗСО з метою вдосконалення роботи з розвитку міжособистісних стосунків в ігровій діяльності на тренінгових заняттях.

Позитивні міжособистісні стосунки учнів молодшого шкільного віку на тренінгових заняттях можуть сприяти формуванню моральних і вольових якостей, етичних норм і уявлень. Цьому також може сприяти розробка сюжетів, орієнтованих на вирішення існуючих у певному учнівському колективі труднощів, для використання їх в тренінговій діяльності. У цьому ми і бачимо перспективи подальшої роботи з розвитку міжособистісних стосунків учнів молодшого шкільного віку та колективу в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрушко Я. С. Психокорекція: навч.-метод. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 212 с.
2. Афанасьєва Н. Є., Перелигіна Л. А. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу: навч. посіб. ; Нац. ун-т цивіл. захисту України. Харків : ХНАДУ, 2015. 315 с.
3. Баришполь С.В. Психологічні ігри з елементами тренінгів у початковій школі: вчителю та психологу. Харків : Вид. група «Основа», 2020. 160 с.
4. Безкоровайна О. В., Павлюк Г. С. Технологія формування гуманної спрямованості молодших школярів // Innovative processes in education: Collective monograph. 2017. С. 16-25.
5. Білецька О. Дослідження особливостей психологічних характеристик у осіб юнацького віку з різним рівнем довіри в міжособистісних стосунках // Психологія : реальність і перспективи. 2020. Т. 2020. С. 11-17.
6. Бондаренко З.П., Шляхова А.В. Вплив стосунків у колективі на особистісний розвиток молодших школярів // Молодий вчений. № 8.1 (84.1). серпень, 2020. С. 11-15.
7. Бродовська А. В. Розвиток групової згуртованості молодших школярів в умовах соціально-психологічного тренінгу // Актуальні проблеми особистісного зростання: збірник наукових праць за матеріалами І-ї регіональної студентської конференції (м. Житомир, 15 грудня 2017 р.) / Ред. колегія: Л. П. Журавльова, Л.О. Котлова, К.А. Марчук / М-во освіти і науки України, Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка, соц.-псих. факультет. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2017. С. 13-15.
8. Бродовська А.В., Котлова Л.О. Особливості міжособистісних взаємовідносин молодших школярів у шкільному колективі // Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у ХХІ столітті: збірник наукових

робіт учасників міжнародної науковопрактичної конференції (17-18 березня 2017 р., м. Одеса). Одеса: Видво ГО "Південна фундація педагогіки", 2017. 104 с.

9. Варій М. Й. Загальна психологія : підручник : у 2 т. 5- те вид., виправл. і доповн. Львів : Априорі, 2016. Т. 2. 358 с.

10. Виховна година «Колектив починається з мене» [Електронний ресурс]. URL: <http://urok-fizik.at.ua>.

11. Гайдамашко І.А. Технології оптимізації взаємовідносин в учнівському колективі // Науковий вісник ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. соціальна робота». 2016. Випуск 1 (38). С. 80-83.

12. Гладун О.В. Учніський колектив. погляди на формування та ефективну організацію, як передумову розвитку особистості [Електронний ресурс]. URL: <https://intkonf.org/ru/konf112014/925-gladun-o-v-uchnivskiy-kolektiv-poglyadi-naformuvannya-ta-efektivnu-organzacyu-yak-peredumovu-rozvitkuosobistost.html/>

13. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним учням / Пер. з англ. В. Хомика. Київ : Либідь, 2003. 520 с.

14. Можливості, утримання і принципи ігрової психокорекції [Електронний ресурс]. URL: <http://um.co.ua/10/10-5/10-58794.html>.

15. Джонсон Девід В. Соціальна психологія: тренінг міжособистісного спілкування / Пер. з англ. В. Хомика. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 288 с.

16. Драган А.О. Розвиток міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку // Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 117-120.

17. Драйден Г., Вос Джанет. Революція в навчанні / Пер. з англ. М. Товкало. Львів : Літопис, 2011. 544 с.

18. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія. Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури. 2012. С. 56-58.

19. Зливков В.Л., Лукомська С.О. Теорія та практика психологічних тренінгів. Київ – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. 209 с.

20. Ільканич Н. М., Чекан О. І. Ігрова терапія як метод практичної допомоги дітям // Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів : збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 травня 2020 р., Мукачево / Ред.кол. : Т.Д. Щербан (гол.ред.) та ін. Мукачево : Вид-во МДУ, 2020. С.102-104.

21. Карапетрова О. В. Соціальна психологія: навчальний посібник. Бердянськ : БДПУ, 2019. 199 с.

22. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні студії сучасних українських учених: навч. посібник Дрогобич : Посвіт, 2014. 152 с.

23. Карпенко Є. Організація тренінгу спілкування з дітьми різного віку: метод. матеріали до практичних занять [для фахівців ОКР «Бакалавр» спеціальності 6.030102 «Психологія»]. Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2016. 145 с.

24. Карпенко Є. Основи психотренінгу: навч. посібник. Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2015. 78 с.

25. Карпенко З.С. Експресивна психотехніка для дітей. Київ: НПЦ Перспектива, 2017. 96 с.

26. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. Київ : Вища школа, 2015. 343 с.

27. Козак М. М., Періг І. М. Сюжетно-рольова гра як фактор психічного розвитку дитини // Збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій». 2018. Т. 3. С. 181-182.

28. Концепція «Нова українська школа» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

29. Корнійчук В.В. Розвиток міжособистісних відносин у молодшому шкільному віці // Збірник наукових праць РДГУ. 2013. №1. С. 162-164.
30. Коробко С. Л. Робота психолога з молодшими школярами : методичний посібник. 3-тє вид., доп.. Київ : Кондор, 2009. 576 с.
31. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. Школа, 1989. 608 с.
32. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції : Навчальний посібник. 2-ге видання, перероблене, доповнене. Суми : Університетська книга, 2020. 304 с.
33. Лисенкова І. П., Кульчицька М. Ю. Розвиток уяви у дітей старшого шкільного віку засобами сюжетно-рольової гри // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія. 2018. №. 3. С. 19-25.
34. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості / С. Д. Максименко. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2007. 296 с.
35. Максимова О.О. Особливості становлення взаємин молодших школярів (психолого-педагогічний аспект) // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» / за заг.ред. проф. Є.І.Ковленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. №5. С. 38-43
36. Мальцева М. В. Детермінанти міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ : Фенікс, 2012. Т. XII, вип. 15, ч. II. С. 211-218.
37. Марінушкіна О.Є. Психологічні вікові особливості учнів початкової школи // Шкільному психологу. Усе для роботи. 2014. №1, січень. С. 38-39.
38. Мартовицька Л. Взаємовідносини у нашому класі [Електронний ресурс]. URL: <http://lidiya-martovitska.kuryansk.info/info/page/12787>.
39. Михайліченко М.В., Рудик Я.М. Освітні технології: навчальний посібник. Київ : ЦП «КОМПРИНТ», 2016 583 с.

40. Мілютіна Е.С. Психолог-тренер // Газета «Психолог». №14. 2002. С. 21–26.
41. Мілютіна К. Л. Теорія та практика психологічного тренінгу : [навч. посіб.]. Київ : МАУП, 2019. 192 с.
42. Міщенья О. М. Психолого-педагогічні особливості молодших школярів як підґрунтя формування почуття відповідальності // Вісник кафедри педагогіки початкового навчання. 2011. №. 3. С. 23-26.
43. Мойсеюк Н.Е. Педагогіка : навч.посіб. Київ : Саммит-Книга, 2007. 656 с.
44. Ніколаєв Л.О. Тренінгова діяльність психолога : навч.-метод. посіб. Київ : 7БЦ, 2023. 150 с.
45. Обухова Л. Ф. Дитяча психологія : Теорія, факти, проблеми. Київ, 2014. 267 с.
46. Поліщук В. М. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : монографія. Суми : Університетська книга, 2019. – 142 с. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/30070/1/V_Polishchuk_WK7RRWD_IL.pdf
47. Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка: підручник. 4-те видання, перероблене. Київ : ВЦ «Академія», 2018. 408 с.
48. Потомахіна Л. А. Психологічна гра «Команда» // Шкільному психологу усе для роботи. 2014. №6 (66), червень. С. 30-33.
49. Психолог у НУШ: радісно та впевнено руш! Путівник психолога в Новій українській школі / Заг. ред. Є.В. Афоніна, О.О. Заріцький, Н.В. Міщенко. Краматорськ : Витоки, 2018. 250 с.
50. Психологічний портрет особистості дитини: вікові періоди : [посібник] / Максименко С. Д. [та ін.] ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ : Вид-во Людмила, 2021. 103 с.
51. Психологія спілкування : навч. посіб. / [Л. О. Савенкова, В. В. Сгадова, Л. Л. Борисенко та ін.] ; за заг. ред. Л. О. Савенкової. Київ : КНЕУ, 2015. 309, [3] с.

52. Психолого-педагогічний супровід формування особистості дошкільника : колективна монографія / Т. Кочубей, В. Кузь, Л. Іщенко [та ін.]; за заг. ред. В. Кузя. Умань : ВПЦ «Візаві», 2017. 212 с.

53. Прахова Т. Ю., Пелюх Л. В. Тренінг як засіб профілактики негативних психічних станів молодших школярів // Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2019. Т. 9. С. 189-193.

54. Прокопів Л.Я. Психокорекція гіперактивності у дошкільників: навчально-методичний посібник. Коломия: Вік, 2015. 64 с.

55. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. Київ : «Академвидав», 2006. 424 с.

56. Резнік Н. Колективна творча діяльність молодших школярів як вид суспільної діяльності // Початкова школа, 2017. № 3. – С. 4- 5.

57. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. 3-тє вид, перероб., допов. Київ : Академія, 2017. 366, [1] с.

58. Сараєва О. Дитячий колектив: психолого-педагогічний вимір проблеми // Людинознавчі студії. Вип. 31. 2015. С. 281-292.

59. Середовище, що належить дітям: poradnik для педагогів закладів дошкільної освіти / Упор. Наталія Софій, Юлія Найда [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/4726/file>.

60. Сідун М. М. Особливості процесу спілкування молодших школярів у шкільному колективі // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2017. Вип. 1. С. 259-261. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2017_1_71.

61. Смолюк С. Розвиток творчих здібностей у процесі міжособистісної взаємодії учнів початкової школи // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. 2015. №. 1. С. 50-53.

62. Соловійова Т. Г. Тренінг як засіб формування здорового способу життя молодших школярів // Педагогічні науки: зб. наук. пр. Вип.1. Бердянськ : ФО-П Ткачук О.В., 2016. С. 232-238.

63. Соціальна психологія : тренінг міжособистісного спілкування. Джонсон, Девід В. / Пер. з англ. В. Хомика. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 288 с.
64. Соціально-психологічні аспекти виховання [Електронний ресурс]. URL: <http://um.co.ua/4/4-4/4-42656.html>.
65. Столяренко О. Б. Особливості формування поведінкового компонента різновікових взаємин молодших школярів // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. 2012. Випуск 18. С. 736- 745.
66. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Psykholohia-osobystosti.-Stoliarenko-O.-B..pdf>.
67. Сухопара І. Г. Підготовка вчителя початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2016. №. 1. С. 301-308.
68. Сущенко А.В. Гуманізація навчальних взаємин у всіх ланках шкільної життєдіяльності // Початкова школа. 2018. № 9. С. 29-30.
69. Туріщева Л.В. Настільна книга шкільного психолога: Навчально-методичний посібник для вчителя. Харків : Вид. група «Основа»: «Тріада+», 2008. 256 с.
70. Технологія тренінгу / Упорд.: О. Главник, Г. Бевз / За заг. ред. С. Максименко. Київ : Главник, 2001. 11 с.
71. Туріщева Л.В. Психологічні тренінги для школярів. Харків : Вид. група «Основа», 2010. 124 с.
72. Черкашина Н.І. Колективні творчі справи як засіб розвитку особистості та творчих здібностей молодших школярів // Початкове навчання та виховання. 2014. №14. С.19-21.
73. Якимчук Б. А., Якимчук І. П. Тренінг – як форма активного навчання молодших школярів // Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості:

еко-тренінги. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції(м. Умань, 14 травня 2020 року) / За заг. ред. Т.Д. Перепелюк / М-во освіти і науки України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ФСПО. Умань, 2020. 107 с.